

Anna Barska

RODZINA I JEJ PRZEMIANY W KRAJACH MAGHREBU

Wprowadzenie

Obszar Afryki Północnej określany geograficznym terminem Maghreb zamieszkuje Berberzy, rdzenni mieszkańcy Północnej Afryki, i Arabowie, którzy w VII wieku przybyli z Półwyspu Arabskiego¹. Inwazje i osadnictwo sprawiły, iż dokonywała się, w mniejszym lub większym stopniu, „wymiana kulturowa”, o czym świadczą zachowane do dzisiaj ślady obecności kultury fenickiej, kartagińskiej, rzymskiej, bizantyńskiej czy tureckiej, a także europejskiej. Mieszkańcy Maghrebu w ciągu dziejów ulegali wpływowi różnych stylów życia, co znalazło odbicie w postrzeganiu rodziny i rozumieniu płci, kształtowanym przez tradycję śródziemnomorską, religię muzułmańską, kulturę arabską i kulturę europejską, głównie francuską i hiszpańską.

Niezwykle ważny współcześnie problem rodziny i jej przemian analizuję w kontekście trzech krajów – Tunezji, Maroka i Algierii – które niepodległość uzyskały w połowie XX wieku, Tunezja i Maroko – w 1956 roku, natomiast Algieria w 1962 roku. Najwcześniej działania w kierunku zmiany tradycyjnych ról w rodzinie podjęto w Tunezji, co potwierdza ogłoszony tuż po odzyskaniu niepodległości *Kodeks prawa cywilnego (Madzalla)* zakazujący m.in. wielożeństwa². W Algierii dyskusja nad kształtem kodeksu rodzinnego trwała ponad dwadzieścia lat. Zalegalizowany w 1984 roku *Kodeks rodziny (Code de la famille)* nikogo nie zadowolił

¹ Arabowie, podbijając w VII wieku Afrykę Północną, określili ją jako *al-Maghrib*, co w języku arabskim oznacza Zachód. Współcześnie występuje szerokie i wąskie rozumienie słowa Maghreb. W pierwszym przypadku obejmuje ono Tunezję, Algierię, Maroko, Mauretanię, Libię i Saharę Zachodnią; w drugim ogranicza się do Tunezji, Algierii i Maroka. W niniejszym tekście przyjęto wąskie rozumienie Maghrebu. W 2000 roku Tunezję zamieszkiwało około 9,5 mln osób, Algierię 31,1 mln (w tym 83% Arabów i 17% Berberów), a Maroko ponad 30 mln (w tym około 60% Arabów, niecałe 30% Berberów, poniżej 1%, inni – chrześcijanie i Żydzi). Algierscy Berberzy dzielą się na następujące grupy etniczne: Kabylów, Mzabitów, Górali Szauja i Tuaregów.

² *Kodeks prawa cywilnego* ogłoszono 13 sierpnia 1956. Tunezyjki ten dzień obchodzą jako święto kobiet.

i w konsekwencji wywołał falę krytyki³. Sytuację w Algierii komplikuje trwająca od 1992 wojna domowa między fundamentalistami a władzą państwową. Fundamentalisci sprzeciwiają się przyznaniu kobiecie praw obywatelskich i jej aktywności zawodowej. Marokański dokument *Mudawwana*, głęboko osadzony w prawie religijnym *szari'a*, ujrzał światło dzienne w 1958 roku. Wprawdzie w latach osiemdziesiątych pojawiały się słowa krytyki wskazujące na legalizację nierówności płci, ale nie przyniosły one żadnej poprawy. Dopiero w latach dziewięćdziesiątych XX wieku Marokanki rozpoczęły batalię o zmianę zapisów dyskryminujących rodzinę, kobietę i domagały się wprowadzenia rozwiązań dających kobiecie większe prawo do nauki, ochrony zdrowia, zatrudnienia. Żądały równych praw na gruncie rodziny i w społeczeństwie. Swoje postulaty artykułowały m.in. w trakcie wielkiej manifestacji zorganizowanej 12 marca 2000 roku w Casablance. W kwietniu 2001 roku na wniosek króla Muhammada VI powołano komisję, której powierzono zadania konsultacyjne związane z reformą kodeksu. Gremium to, którego skład był większości męski, tworzyli zwolennicy nowelizacji – prawnicy, filozofowie, etycy, religioznawcy itp. Wyniki pracy komisji zostały wykorzystane w debacie parlamentarnej, a zwłaszcza w projekcie przedstawionym przez króla Muhammada VI, który 10 października 2003 roku na forum parlamentu zaproponował zreformowanie *Mudawwany*⁴. Prace nad nowym dokumentem trwały kilka miesięcy i 23 stycznia 2004 roku parlament zatwierdził znowelizowany *Kodeks rodziny (Code de la famille)* wzorowany na tekście tunezyjskim. Kodeks tunezyjski i nowa wersja marokańska mają znamiona nowoczesności, natomiast kodeks algierski nadal jest zachowawczy.

Kultura patriarchalna

Współczesna rodzina pod wpływem czynników zarówno wewnętrznych, jak i zewnętrznych ulega pewnym modyfikacjom. Przede wszystkim zmienia się formuła relacji między mężem a żoną, dziećmi a rodzicami oraz rodzeństwa między sobą. Przemiany funkcji i roli rodziny wyraźnie zarysowały się w krajach Maghrebu na przełomie XX i XXI wieku. Niezwykle interesujące okazały się kwestie związane z ewolucją rodziny, różnorodnością jej form oraz pozycją kobiety i mężczyzny w rodzinie. Dokonujące się przeobrażenia naruszyły status obowiązującej kultury patriarchalnej, ale jej nie zniósły, o czym świadczą ciągle obecne takie wartości, jak: pokrewieństwo, idea honoru, cnota i waloryzacja przestrzeni domowej postrzeganej jako idealny model socjalizacji. Można zatem stwierdzić, że mimo zmian, w dalszym ciągu jednym z podstawowych wyznaczników rodziny jest kultura patriarchalna.

³ Zob. N. Saadi, *La femme et la loi en Algérie*, Alger 1991; L. Pruvost, *Le code algérien de la famille à la recherche d'une projet de société*, „AWAL” 1999, nr 20, s. 7-21.

⁴ D. Legarde, *Une modernité conforme à l'islam*, „L'Express” 2003, nr 2736 (11-17 XII), s. 22 (wywiad z M. Boucetta); A. Lamchichi, *Promesse royal en faveur d'une réforme audacieuse du statut de la femme*, „Confluences. Méditerranée” 2003-2004, nr 48, s. 177-185.

W ramach systemu społecznego kultura patriarchalna utrzymuje się w rozmaitych formach. Wtapia się w normy, które adaptują się i modyfikują w interakcjach życia codziennego. Kulturę tę wyróżnia genealogiczna koncepcja jednostki, koncepcja uznająca dom za porządek rodzinny: jednostka przynależy do grupy, której strategia polega na formalnym respektowaniu tradycji. Zwłaszcza powiązania genealogiczne są szczególnie ważne, gdyż każdy mężczyzna odpowiada za kontynuację rodu. Koncepcja ta akcentuje przekazanie kapitału genetycznego z ojca na syna, bo ciało jest traktowane jako dar Boga. Stąd kontrola nad relacjami seksualnymi, gdyż płęć jest własnością przodków, którzy narzucili zwyczaj podtrzymywania ich pamięci. W tej perspektywie bezpłodność uchodzi za wielkie nieszczęście, a obsesją kobiety jest posiadanie potomstwa, zwłaszcza płci męskiej. Poprzez urodzenie chłopców nabywa ona prawa matki i żony, i równocześnie wypełnia obowiązki jakie nakłada na nią grupa domowa. Należy podkreślić, że poprzez wydawanie na świat potomstwa kobieta zyskuje pozycję uprzywilejowaną w reprodukcji społecznej.

Kultura patriarchalna przyznaje kobiecie dojrzałej – matce, teściowej – status decydentki, gdyż przede wszystkim ona określa relacje domowników. Ma też szczególną władzę nad synową, która niekiedy bardziej obawia się teściowej niż własnego męża. Konflikty między braćmi, synem i ojcem mają szansę na błyskawiczne rozwiązanie, gdy rozjemcą staje się matka, natomiast konflikty z synową są groźne, bo mogą doprowadzić do zaostrzenia sytuacji z powodu przyznania przez syna racji matce, a niekiedy nawet do tzw. odepchnięcia, które może zakończyć się rozwodem⁵.

Kultura patriarchalna neguje indywidualizm, postrzegając autonomię jednostki jako zagrożenie. Socjalizacja wzmacnia postawę akceptacji podporządkowania jednostki krewnym, braciom, kuzynom i wypełniania obowiązków wobec nich. Kultura patriarchalna jest matrycą referencji porządkujących więzy społeczne, ale ta matryca jest wyobrażeniem, z którym nie korespondują układy społeczne. Relacje ojciec – syn, mąż – żona, ojciec – córka, siostra – brat są niekiedy modyfikowane w wyniku transformacji, której ulegają grupy społeczne.

Tradycyjne cechy rodziny w krajach Maghrebu

Problematyka rodziny krajów Maghrebu podejmowana jest przez wielu badaczy, w tym socjologów, antropologów czy demografów. Badania socjologiczne pokazują

⁵ Przebywając w Maghrebie wiele lat (Tunezja 1982-1984, Algieria 1986-1991, Maroko – kilkutygodniowe wyjazdy z Algierii) prowadziłam rozmowy również na temat struktury, funkcji i stabilności rodziny. Z tych relacji wiem, że pomimo obowiązującej procedury rozwodowej, zdarza się, iż formalne rozwiązanie małżeństwa poprzedzone jest tzw. odepchnięciem. Mąż wypowiada trzykrotnie koraniczną formułę „Rozwodzę się z tobą”, tym samym nakazuje żonie opuszczenie jego domostwa. Zgodnie z obyczajem, powinna ona powrócić do swoich rodziców lub krewnych, ale współcześnie trudna sytuacja ekonomiczna bliskich powoduje, że często pozostaje na ulicy bez środków do życia. Zob. A. Barska, *Status kobiety w tunezyjskim systemie obyczajowo-obrzedowym*, Opole 1994; A. Barska, *Konflikt kulturowy w społeczeństwie algierskim w drugiej połowie XX wieku*, Opole 1998.

jej przemiany zapoczątkowane w latach sześćdziesiątych⁶. W przedstawionych analizach często przewijają się określenia: niepodzielna, agnacyjna i patriarchalna, którym odpowiada rodzina poszerzona (*a'ila*), skupiająca kilka małżeństw pod jednym dachem. Tworzy ona „wielki dom” (lub „wielki namiot”). Patriarchalność objawia się rolą ojca lub najstarszego z rodu jako „głowy rodziny”. On narzuca grupie dyscyplinę, czuwa nad jej spójnością i zarządza wspólnym majątkiem. Agnacyjność akcentuje powoływanie się na wspólnego przodka w linii męskiej. Sukcesja dóbr dotyczy mężczyzn i przechodzi z ojca na syna, co ma na celu ochronę majątku. Rodzina poszerzona liczy często od kilkunastu do kilkudziesięciu członków należących do trzech generacji. Niepodzielność jej przejawia się z jednej strony w opiece ojca nad dziećmi i wnukami, a z drugiej zamieszkaniem pod dachem ojca mężczyzn, którzy założyli własne rodziny.

W Maghrebie, w przeciwieństwie do innych krajów, więzy krewnicze są mocno osadzone w strukturze rodzinnej i społecznej. Wyższą rangę mają krewni po ojcu niż po matce. Zawarcie związku z synem stryja ma charakter wręcz modelowy, scala bowiem nie tylko rodzinę, ale chroni czystość krwi i przede wszystkim nie narusza majątku. Zgodnie z panującym obyczajem kuzyn ma prawo pierwszeństwa w poślubieniu kuzynki, nawet jeżeli już została przyrzeczona komuś innemu. Współczesne badania potwierdzają zawieranie małżeństw endogamicznych i egzogamicznych, ale w dalszym ciągu za wzorcowy uznaje się związek między krewnymi. W przypadku małżeństwa egzogamicznego wybór małżonka również nie może być przypadkowy, wiąże się on z ustaleniem rodowodu i pokrewieństwa mężczyzny i kobiety, aby uniknąć niespodzianek i mezaliansów.

Zachowanie i postępowanie członków rodziny w Maghrebie wiąże się z rozumieniem idei honoru, wartości etycznej oddziaływującej na różne sfery życia społecznego. Honor rodziny pojmowany jest bardzo szeroko, oznacza bowiem m.in. dyskrecję, prestiż, cnotę, działanie, szacunek, a także swoistą świętość, co z kolei pozwala w pewnej mierze na identyfikację z sacrum. Ujawnienie tajemnicy rodziny bądź wyrządzenie jej krzywdy skutkuje zemstą. W honorze należy doszukiwać się separacji płci i opozycji wewnętrzny/zewnętrzny. W ramach tego układu kobieta przynależy do świata wewnętrznego, zamkniętego, a mężczyzna do świata zewnętrznego, otwartego.

Zgodnie z tradycją ochronę intymności rodziny zapewniają obyczaje, których naruszenie zobowiązuje mężczyznę (bez względu na uczucia) do zemsty, gdyż tylko przelana krew może zmyć skazę na honorze; współcześnie mają taką moc instancje sądownicze⁷. W każdym z krajów Maghrebu szczególną wagę przywiązuje się do dziewictwa panny młodej. Aby zapobiec nieszczęściu, małe dziewczynki wychowuje się w atmosferze kultu dziewictwa, poczucia wstydu, skromności, dyskrecji, pracowitości, unikania kontaktów, nawet wzrokowych, z obcym

⁶ Zob. R. Descloitres, L. Debzi, *Système de parenté et structures familiales en Algérie*, Aix-en-Provence 1965, s. 43; M. Boutefnouchet, *La famille algérienne. Evolution et caractéristiques récentes*, Alger 1982, s. 30-31; L. Addi, *Les mutations de la société algérienne. Famille et lien social dans l'Algérie contemporaine*, Paris 1999, s. 26-30; P. Vermeren, *Le Maroc en transition*, Paris 2002, s. 105-115; F. Sandrom, B. Gastineau, *La transition de la fécondité en Tunisie*, Paris 2002, s. 85-87.

⁷ Zob. A. Barska, *Konflikt kulturowy...*, s.75.

mężczyzną⁸. Dochowanie dziewictwa do nocy poślubnej według tradycyjnych poglądów stanowi gwarancję „czystości krwi” danego rodu⁹. Informacja o poślubieniu dziewczicy i sprawności seksualnej mężczyzny jest uroczystą manifestacją ocalenia honoru, a także dowodzi kontynuacji tradycji¹⁰. Utrata dziewictwa i ujawnienie tego faktu w noc poślubną, zobowiązuje rodzinę do oczyszczenia honoru. Zwłaszcza w środowiskach ortodoksyjnych zdarzały się zabójstwa dziewcząt, które z różnych powodów w noc poślubną nie dowiodły niewinności. Oględziny pośmiertne zamordowanej bardzo często wykazywały brak podstaw do oskarżeń¹¹. Aby uniknąć tej trudnej sytuacji, zwłaszcza w miastach, rodzice zaopatrują się w świadectwo lekarskie stwierdzające obecność błony dziewiczej u córki wydawanej za mąż. W każdym z krajów w większym lub mniejszym stopniu w zależności od typu rodziny dziewczyna i młoda mężatka podlega szczególnej ochronie. Trafnie tę sytuację opisuje C. Lacoste-Dujardin: „Zamykanie młodej dziewczyny jest narzucone przez mężczyzn, ale ów nakaz wypełniają kobiety. [...] Matka, ciotki, babki tworzą wokół [niej] sieć wzmocnionej czujności”¹².

Typologia rodziny

W wyniku prowadzonej polityki, propagowanej w mediach, obok rodziny poszerzonej pojawił się zwłaszcza w miastach typ rodziny nuklearnej, ograniczonej do małżonków i ich dzieci. Rodzina nuklearna występuje w dwóch postaciach: tradycyjnej i nowoczesnej. Rozróżnienie to nie ma charakteru wykluczającego, ale implikuje komplementarność: w każdym z typów mamy treści tradycyjne i nowoczesne. O istocie danego typu rodziny decydują wartości utrwalone tradycją lub ukształtowane współcześnie w postaci układów partnerskich. Ponadto w miastach w latach dziewięćdziesiątych zaistniał w ograniczonym wymiarze typ rodziny niepełnej, kierowanej przez matkę wdowę lub rozwiedzioną.

Klasyczny obraz rodziny poszerzonej (*a'ila*) został naruszony w latach pięćdziesiątych XX wieku. Zachwianiu uległa bowiem niepodzielność, a w miejsce rodziny *stricte* patriarchalnej pojawiła się rodzina z wszechwładzą ojca jako „głowy rodziny” i z przywilejowaniem krewnych w linii męskiej. Przyczyny tego zjawiska należy upatrywać w płaszczyźnie ekonomicznej, stwarzającej możliwości zatrudnienia poza rolnictwem w przemyśle lub innych zakładach bądź w usługach, oraz w płaszczyźnie kulturowej, lansującej powszechność nauczania. Migracja do miast spowodowała, że „wielki dom”, skupiający w swoich murach liczną rodzinę, zatracił dawny status. Został zastąpiony mieszkaniem w bloku, apartamentem

⁸ Por. A. Bouhdiba, *La sexualité maghrébine à la question sexuelle*, „Cahiers Internationaux de Sociologie” (Paris) 1984, t. 76, z. 1, s. 91-110.

⁹ Por. C. Lacoste-Dujardin, *Des mères contre les filles. Maternité et patriarcat au Maghreb*, Paris 1986, s. 28; M. Chebel, *Le corps dans la tradition au Maghreb*, Paris 1984, s. 58-59.

¹⁰ A. Bouhdiba, *op. cit.*, s. 99.

¹¹ Por. G. El Khayat-Bennai, *Le monde arabe au féminin*, Paris 1985, s. 43-49.

¹² C. Lacoste-Dujardin, *op. cit.*, s. 71; zob. też: S. Naamane-Guessous, *Au – dela de toute pudeur. La sexualité féminine au Maroc*, Casablanca 1990, s. 30-31.

w kamienicy pokolonialnej lub domem jednorodzinny. Wielkie bloki rozposzechnione w końcu lat siedemdziesiątych budowano, zwłaszcza w Algierii, z przeznaczeniem dla rodzin nuklearnych, a zasiedlały je rodziny poszerzone. W tej sytuacji pojawił się problem ich adaptacji i sposobu użytkowania. Pod koniec lat osiemdziesiątych i w latach dziewięćdziesiątych zauważa się w przypadku algierskich rodzin zamożnych tendencję do budowania willi. Miasto w swej architekturze okazało się miejscem całkowicie nieprzystającym do środowiska wiejskiego, co z kolei wymagało przełamywania lęków i wtapiania się w rzeczywistość z jednej strony obcą, a z drugiej, w perspektywie przyszłości, już „swoją”. Migracja zarobkowa i zmiany miejsca zamieszkania rozbiły przede wszystkim powiązania finansowe, jakie występowały w rodzinie wielopokoleniowej (*a'ila*).

Przeobrażenia w rodzinie poszerzonej dokonywały się też pod wpływem własnych członków wykształconych, zarówno w krajach Maghrebu, jak i w Europie. Zderzenie zachowań utrwalonych tradycją i przyniesionych z zewnątrz w konsekwencji dawało możliwość modyfikacji stylu życia.

O przemianach w rodzinie świadczy jej liczebność. Na przełomie XX i XXI wieku, liczba członków rodziny wyraźnie ulega zmniejszeniu. Rodziny wykształcone w miastach deklarują chęć posiadania trojga lub czworga dzieci, przy czym nie preferują płci męskiej, czyli odbiegają w swoich postulatach od nakazu tradycji. Również wśród tego typu rodzin pojawia się tendencja partnerskich układów w prowadzeniu domu, przez co należy rozumieć udział męża w wychowaniu dzieci, a także pracach domowych. A zatem obowiązki tradycyjnie przypisane kobiecie podejmowane są przez mężczyzn, ale jedynie w rodzinach nuklearnych zamieszkujących w miastach.

Przemiany, jakie dotyczą każdy typ rodziny, mają charakter ambiwalentny. Znaczenie tradycji ujawnia się w uroczystościach rodzinnych lub w sposobie kojarzenia małżeństw (najczęściej wyboru małżonka dokonują rodzice). Małżeństwo może być zawarte pomiędzy rodzinami powiązanymi aliansami lub zupełnie obcymi. W pierwszym przypadku uwidacznia się silna pozycja teściowej, w drugim jest ona ograniczona do minimum, co narusza przywileje teściowej wynikające z tradycji. Młoda małżonka zyskuje prawo podejmowania decyzji wraz z mężem¹³.

Jak już wspomniałam, najbardziej otwarta na zmiany jest rodzina tunezyjska. Natomiast współczesna rodzina algierska pod wpływem m.in. galopującego przyrostu naturalnego, bezrobocia, trudności mieszkaniowych, działań terrorystycznych ma skomplikowaną sytuację. Również rodzina marokańska lokuje się w złożonej rzeczywistości ekonomicznej. Aktualnie czynniki demograficzne i społeczno-kulturowe nie stwarzają możliwości sprzyjających polepszeniu sytuacji ekonomicznej rodziny. Nadzieję daje nowy kodeks rodziny.

¹³ Zob. S. Khodja, *Nous les Algériens. La grande solitude*, Alger 2002, s. 70.

Opozycja: przestrzeń zamknięta/przestrzeń otwarta

Wyraźne naruszenie tradycyjnych zachowań, systemu wartości i norm zauważa się w edukacji i w podejmowaniu przez kobiety wynagradzanej pracy w różnych sektorach życia społecznego. Kobieta – zgodnie z obowiązującym kodeksem obyczajowym – realizuje się w obrębie rodziny, a pojawienie się jej na rynku pracy w przestrzeni zarezerwowanej dla mężczyzn można uznać za przekroczenie norm. Aktywność zawodowa kobiety dowodzi pojawienia się pewnej rysy, by nie rzec „pęknięcia rodziny”. Modyfikacji ulegają trwałe relacje między sferą domową, w której skupiają się jednostki i przestrzenią nasyconą „zamętem miejskim”, stanowiącą zagrożenie. Noszenie *hidżabu* przez młode kobiety na ulicy ma dowodzić chęci konstruowania przestrzeni publicznej zgodnej z porządkiem rodzinnym, którą oddala regulację państwową.

Przestrzeń zewnętrzna Tunezji, Algierii i Maroka jest zdominowana obecnością mężczyzn. Kobiety są tam tolerowane. Dopuszcza się pojawienie w niej kobiet w podeszłym wieku bądź kobiet idących lub wracających z pracy. Młodej kobiecie wybacza się, jeżeli jest w towarzystwie matki, ojca, brata, dzieci. Kobieta sama w mieście jest osobą podejrzaną i dla zwolenników tradycji świadczy o utracie przez rodzinę autorytetu, a także honoru. W przestrzeni publicznej nie dostrzeżę kobiety jako jednostki, ale tylko jej ciało. Podział przestrzeni na sferę domową, czyli królestwo kobiet, i świat zewnętrzny przynależny mężczyznom jest rezultatem pewnej dynamiki, która ogranicza relacje seksualne w rodzinie i kończy się prokreacją. Mężczyźni traktują swoje żony jako matki ich dzieci, a nie jako partnerki seksualne. Kobieta, podejmując działania tradycyjnie przypisane mężczyźnie, narusza zasady moralne, wzbudza pożądanie, a pozamałżeńskie relacje seksualne formalnie są zakazane. Dlatego też kobieta w obszarze poza domostwem jest utożsamiana z pojęciem *fitna*, co oznacza nieład, rebelię.

Prawo do edukacji i wynagradzanej pracy dało kobiecie możliwość legalnej obecności w przestrzeni publicznej, ale jej wyjścia podlegają kontroli domowników. Sytuacja zaczęła się zmieniać wraz z upowszechnianiem od końca lat siedemdziesiątych kontrowersyjnego *hidżabu*. Kobiety w długiej, luźnej sukni z rękawami i chustką szczelnie okrywającą włosy mogą swobodnie poruszać się poza domem. *Hidżab* stanowi gwarancję bezpieczeństwa. Strój ten w drugiej połowie lat osiemdziesiątych XX wieku najczęściej nosiły dziewczęta i młode kobiety, tłumacząc, że ma on wymiar obyczajowy, religijny i jest modą¹⁴.

Współczesne prawodawstwo a przemiany w rodzinie

Na przemiany w rodzinie znacząco wpłynęło również współczesne prawodawstwo obowiązujące w poszczególnych krajach. Wymiar prawny nadano tradycyjnej za-

¹⁴ A. Barska, *Algierskie kobiety a współczesność*, [w:] *Kobiety krajów pozaeuropejskich wobec problemów współczesności*, red. A. Mrozek-Dumanowska, Warszawa 1995, s. 140.

sadzie traktowania męża i ojca jako głowy rodziny. Tunezyjski *Kodeks prawa cywilnego* w paragrafie 24 przyznaje mężowi wszelkie prawa dotyczące rodziny: „Kobieta musi respektować prerogatywy małżonka jako głowy rodziny i w tym zakresie winna mu posłuszeństwo”¹⁵. Algierski *Kodeks rodziny* w artykule 39 paragraf 1 stwierdza: „Żona jest zobowiązana do posłuszeństwa mężowi jako głowie rodziny”¹⁶. Artykuł 36, paragraf 2 marokańskiej *Mudawwany* głosi, że: „Żona zobowiązana jest do posłuszeństwa mężowi jako szefowi rodziny zgodnie z przyjętymi konwenansami”¹⁷. Ten nowy dokument, który moc prawną zyskał na początku lutego 2004 roku, podkreśla znaczące miejsce rodziny, o czym świadczą równe prawa małżonków i ich wspólna odpowiedzialność za rodzinę.

Analizując przemiany w rodzinie krajów Maghrebu, odwołać się też trzeba do wybranych zapisów w aktach prawnych. Tunezyjski *Kodeks prawa cywilnego* (*Madzalla – Le code du statut personnel*) zakazał poligamii na rzecz monogamii w kraju, gdzie islam jest religią państwa, a także przyznał kobiecie liczne prawa niedostępne w ustaleniach wcześniejszych opartych na prawie koranicznym. Zmiana obejmowała korzystne dla kobiety zasady legalizacji związku małżeńskiego i jego skutki, orzeczenie rozwodu, sukcesję i opiekę. Prawo obowiązujące do 1956 roku nie określało dolnej granicy wieku zezwalającego na zawarcie małżeństwa, skutkiem czego wydawano za mąż nieletnie dziewczęta. Tę formę związku regulowało tzw. prawo przymusu matrymonialnego (*dżabr*), na mocy którego ojciec lub opiekun matrymonialny mógł zmusić nieletnią dziewczynę do zawarcia małżeństwa¹⁸. Wydając córkę za mąż, uwalniano się od obowiązku ochrony jej dziewictwa. Określenie dolnej granicy wieku położyło kres związkom przedwczesnym, a jednocześnie chroni niepełnoletnią młodzież przed obowiązkami, do których nie jest przygotowana. Dolną granicę wieku uprawniającą do zawarcia małżeństwa ustalono na 15 lat dla dziewczyny i 18 dla chłopców (art. 5). W 1964 roku zmodyfikowano ten zapis, podwyższając dopuszczalny wiek, u dziewcząt do 17 lat, zaś u chłopców do 20 lat. W uzasadnieniu powoływano się na umożliwienie wolnego wyboru przyszłym małżonkom. Funkcję opiekuna matrymonialnego zachowano dla dziewcząt niepełnoletnich, których małżeństwo jest rejestrowane z powodu tzw. racji wyższych. Opiekunem matrymonialnym w świetle art. 8 może być bliski krewny dziewczyny płci męskiej. Dyspozycja ta wyraźnie dyskryminuje matkę, pozbawiając ją uprawnień w momencie legalizacji małżeństwa niepełnoletniej córki. To ograniczenie tłumaczy *hadis*: „Kobieta nie wydaje za mąż kobiety”¹⁹.

W świetle nowych ustaleń prawnych oboje małżonkowie w obecności świadków i przedstawiciela urzędu stanu cywilnego wyrażają zgodę na zawarcie małżeństwa. Podkreślając równe prawa płci, wyeliminowano opiekuna matrymonialnego, reprezentującego pannę młodą. Pełnoletnia Tunezyjka sama zatem decyduje o swoim małżeństwie (art. 3). Zgodnie z prawem *malickim* za warunek waż-

¹⁵ Cyt. za: N. Lakehel-Ayat, *La femme tunisienne et sa place dans le droit positif*, Paris 1978, s. 15.

¹⁶ „Code de la famille”, Alger 1989, s. 12.

¹⁷ Cyt. za: A. Moulay R'chid, *La femme et la loi au Maroc*, Alger 1991, s. 62.

¹⁸ Zob. N. Borrmans, *Statut et famille au Maghreb de 1940 à nos jours*, Paris 1977, s. 233.

¹⁹ „Une femme ne marie pas une femme”, cyt. za: A. Ch. Chamari, *La femme et la loi en Tunisie*, Alger 1991, s. 41.

ności małżeństwa uznaje się dar małżonka (arab. *mahr* lub *sadaq*) odnotowany w kontrakcie. Dar małżonka oznacza obowiązek przekazania przez narzeczonego lub jego rodzinę przyszłej żonie pewnej sumy pieniędzy lub przedmiotów wartościowych²⁰. Akt prawny wskazuje na żonę jako jedyną jego właścicielkę (art. 12). Jest to ważny zapis, gdyż małżonków nie obowiązuje wspólnota majątkowa. Funkcję daru jako swoisty nakaz religijny prezentują liczne wersety Koranu i *hadisy*²¹.

Zgodnie z prawem *szari'at* muzułmanka może poślubić wyłącznie wyznawcę religii Mahometa, podczas gdy mężczyźni zezwala się na małżeństwo z chrześcijanką lub żydówką. W pierwszej wersji *Madżalli* zniesiono tę nierówność, ale na skutek interwencji ze strony zwolenników tradycji legislatorzy, odwołując się do prawa *szari'a*, na mocy rozporządzenia z 5 XI 1973 roku przywrócili wersję pierwotną zapisu. Tunezja już w 1956 roku jako pierwszy kraj arabsko-muzułmański wprowadziła nakaz przeprowadzania procesów rozwodowych. Rozwód może być orzeczony w następujących przypadkach: gdy ewidentna jest wina jednego z małżonków i określona została wysokość rekompensaty finansowej poszkodowanemu i gdy strony doszły do porozumienia i uzgodniły ewentualne odszkodowanie; gdy wniesiony zostaje jednostronny pozew o anulowanie małżeństwa nawet bez wskazania przyczyny. Te zasady prawne zniosły prerogatywy mężczyzny jakie w tej dziedzinie gwarantuje mu *szari'a* (art. 31). Ważne były też ustalenia prawne dotyczące systemu rekompensat po rozwodzie, zakładające jednakowe warunki dla obojga małżonków.

Natomiast w dziedzinie sukcesji dokument stanowi kontynuację idei malkickiej, w świetle której każda muzułmanka ma prawo do spadku po rodzicach. Przy podziale preferowani są mężczyźni, którym przypada dwukrotnie więcej, niż kobiecie (art. 103, §3). Wdowa otrzymuje jedną ósmą część spadku, jeżeli jej zmarły mąż pozostawił dzieci. Natomiast w przypadku braku uprawomocnionych sukcesorów dziedziczy jedną czwartą (art. 94, §2). Należy zaznaczyć, że przed 1959 rokiem bezdzietną wdowę w ogóle pozbawiano spadku po mężu, gdyż cały majątek przejmował skarb państwa. System opieki nad bezdzietną wdową, począwszy od 1957 roku, był dwukrotnie reformowany (1966, 1981).

Troska o dobro rodziny została wyrażona rozporządzeniem prezydenta z 9 lutego 1984r., na mocy którego powołano Ministerstwo Rodziny i Promocji Kobiety.

Za odważne posunięcie w prawodawstwie tunezyjskim należy uznać rozporządzenie z 16 marca 1960 roku zezwalające na import i reklamę środków antykoncepcyjnych. Zaś ustawą z 9 stycznia 1961 roku dopuszczono oficjalnie do sprzedaży wszelkie środki antykoncepcyjne. Na mocy dekretu z 14 grudnia 1960 roku przyznano zasiłek rodzinny tylko dla czworga dzieci. Rozporządzenie to znowelizowano 5 maja 1988 roku, zmniejszając liczbę dzieci uprawnionych do zasiłku do trojga. Dekretem z 1 lipca 1965 roku zezwolono na usuwanie ciąży w trzech pierwszych miesiącach, pod warunkiem posiadania nie mniej niż pięciorga dzieci,

²⁰ O. Spies, *Mahr*, [w:] *Encyclopédie de l'Islam. Nouvelle édition*, t. 6, Paris 1986, s. 76-78.

²¹ *Koran*, tłum. J. Bielański, Warszawa 1986, s. IV, w. 4, s. 93: „I dawajcie kobietom wiana jako dar”; s. IV, w. 25, s. 98: „Poślubiajcie za pozwoleniem ich rodzin i dawajcie wiana zgodnie z uznanym zwyczajem”; El. B o k - hâri, *L'autentique tradition musulmane. Choix de Hadith*, tłum. G. H. Bousquet, Paris 1986, s. 182-183, w. 67.

a także w przypadku zagrożenia życia matki. Okres urlopu macierzyńskiego dla kobiety zatrudnionej w myśl przepisu (art. 78) z 1960 r. wynosił dwa miesiące. Prawodawstwo tunezyjskie uchodzi za najbardziej nowoczesne w krajach Maghrebu, chociaż ustalenia przyjęte w Maroku w lutym 2004 roku w niektórych zapisach są nowocześniejsze.

Kodeks rodziny w Algierii jest, jak już wspomniałam, zachowawczy. Przede wszystkim pozostawiono poligamię. Algierka nie może poślubić niemuzułmanki, w przeciwieństwie do mężczyzny, który może pojąć za żonę chrześcijankę lub żydówkę (art. 31). O ważności zawartego związku małżeńskiego decyduje zgoda przyszyłych małżonków, reprezentującego dziewczynę opiekuna matrymonialnego, którym może być ojciec lub krewny ze strony ojca albo sędziego oraz odnotowana w kontrakcie ślubnym kwota daru małżeńskiego (*mahr*) (art. 9). Podobnie jak w Tunezji, w algierskiej rodzinie nie występuje wspólnota majątkowa. Zalegalizowana funkcja opiekuna matrymonialnego potwierdza żywotność systemu tradycyjnego. Wyeliminowano tę funkcję w Tunezji i w nowej wersji kodeksu marokańskiego.

Małżeństwo może być zawarte, gdy dziewczyna ukończy 18 lat, a chłopiec 21. Jest to niewątpliwie innowacyjny zapis w porównaniu z prawem *szari'a*, które zezwalało na małżeństwa nieletnich. Pomimo odpowiednich rozporządzeń prawnych, małżeństwa nieletnich zawierane na zasadzie przymusu matrymonialnego (*dżabr*) notowano jeszcze w latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych XX w.²² Miały one na celu pominięcie ustaleń zawartych w dokumentach, w tym m.in. przywłaszczenie sobie sumy zapisanej pannie młodej jako daru małżonka przez osobę, która go wynegocjowała. Najczęściej był nią ojciec lub opiekun matrymonialny wyznaczony testamentem, a w razie braku odpowiedniego zapisu całą kwotę przywłaszczył sobie sędzia (*kadi*). Ch. Dib-Marouf pisze o trzech możliwościach zawarcia związku małżeńskiego w latach osiemdziesiątych: przed *dżama'a*, [zgromadzenie autorytetów lokalnych] nie potwierdzone w urzędzie, lub w obecności urzędnika państwowego bądź w urzędzie stanu cywilnego. Dwie ostatnie formy są rejestrowane²³.

Kodeks zezwala Algierce na wniesienie do sądu sprawy o unieważnienie małżeństwa, jednak w pozwie musi być przedstawiony jeden z powodów zapisanych w dokumencie prawnym: „ukryte wady męża, unikanie partycypowania w kosztach utrzymania rodziny, dłuższa nieobecność małżonka, jego wstrzeźliwość seksualna oraz niemoralne prowadzenie się”²⁴. Anulowanie związku może nastąpić na podstawie odszkodowania przekazanego przez żonę mężowi. Natomiast mąż uzyskuje rozwód bez dokumentowania swoich racji.

Jak już wspomniałam, zalegalizowany w 1984 roku algierski *Kodeks rodziny* poprzedzony był ponaddwudziestoletnią dyskusją zwolenników tradycji i nowoczesności, a w momencie ogłoszenia został przez obie strony odrzucony. Zwolennicy tradycji przeciwstawiali się przywilejom przyznanym kobiecie, natomiast ich

²² Zob. F. M. 'Rabet, *La femme algérienne suivi les Algériennes*, Paris 1983, s. 60-89.

²³ Ch. Dib-Marouf, *Fonction de la dot dans la cité algérienne – le cas d'une ville moyenne: Tlemcen et son „hawz”*, Alger 1984, s. 72-74.

²⁴ „Code de la famille”..., s. 15.

oponenci krytykowali m.in. poligamię, podporządkowanie kobiety mężczyźnie, ograniczone prawa rozwodowe. W kampanii wyborczej (1997) prezydent Liamine Zéroual zaproponował wniesienie poprawek do kodeksu rodzinnego. Podstawę akceptacji stanowiły ustalenia wypracowane na seminarium zorganizowanym pod patronatem premiera i stowarzyszeń kobiecych w Algierze w dniach od 16-18 kwietnia 1996 roku. Żądano na nim nowelizacji artykułów, cytowanego wyżej 39 oraz 37, proponując zapis zobowiązujący męża do opieki nad żoną, ochrony jej honoru i godności; 52 – w kwestii przyznania w przypadku rozwodu kobiecie opieki nad dziećmi niepełnoletnimi; 53 – gwarantującego pomnożenie powodów uprawniających do występowania o unieważnienie związku małżeńskiego przez kobietę.

Poprawki wniesiono na posiedzenie Rady Ministrów 24 maja 1998 roku i po przegłosowaniu skierowano je do parlamentu. Zwolennicy nowoczesności, popierając działania związane z modyfikacją Kodeksu, nie byli do końca przekonani o ich powodzeniu. Źródłem owego lęku było głębokie przywiązanie algierskiego społeczeństwa do tradycji, zwłaszcza w sferze rodziny. Fundamentalisci islamscy w swej propagandzie pozycję kobiety sprowadzają przede wszystkim do obowiązków domowych. Ponadto 40% społeczeństwa nie posiada wykształcenia, z czego większość stanowią kobiety. Dla tej grupy wartości tradycyjne są swoistą wyspą bezpieczeństwa. Jeżeli jeszcze weźmie się pod uwagę, że wiele kobiet zamieszkałych w mieście i wykształconych identyfikuje się z ideologią fundamentalizmu islamskiego, to w konsekwencji żądania wprowadzenia „prawa cywilnego” mogą skończyć się fiaskiem, co potwierdza rzeczywistość, gdyż do końca 2003 roku żadne kroki w tym zakresie w parlamencie nie zostały podjęte. Należy również wspomnieć, iż wielu Algierczyków nie identyfikuje się z poglądami fundamentalistów, ale aktywizację kobiety w przestrzeni publicznej postrzega jako odmianę kolonializmu i naśladowanie kobiet z kręgu kultury zachodniej. Grupa ta głosi, że powrót do tradycji jest ostatnim etapem „dekolonizacji mentalności”, upowszechnianej zarówno przed odzyskaniem niepodległości, jak i w niepodległej Algierii²⁵. Zachowawczość dokumentu algierskiego potwierdzają m.in.: obecność opiekuna matrymonialnego kobiety przy zawieraniu związku małżeńskiego, pozycja męża jako decydenta rodziny, posłuszeństwo żony wobec męża i jego bliskich, brak wspólnoty majątkowej małżonków.

W nowelizacji marokańskiego *Kodeksu rodziny* uwagę zwraca zniesienie funkcji opiekuna matrymonialnego dziewczyny przy zawieraniu związku małżeńskiego, podniesienie wieku dziewczyny zezwalającego na zawarcie związku małżeńskiego z 15 do 18 lat, przyznanie kobiecie prawa do rozwodu. Nie odrzucono tu całkowicie poligamii, zezwalając na jej praktykowanie w sytuacjach nadzwyczajnych. Ograniczono, jak napisano w komentarzu, w sposób drakoński, możliwość odsunięcia kobiety (*la repudiation*), zwłaszcza zakazano formy werbalnej. Swoistym *novum* jest zapis dotyczący ochrony dzieci, przyznanie matce prawa do opieki nad dziećmi oraz ustanowienie ojcostwa dla dzieci urodzonych poza mał-

²⁵ B. Gacemi, *Le Code de la famille: compromis et résistance*, „Les Cahiers de l'Orient” 1998, nr 51, s. 67-74.

żeństwem²⁶. Nowatorskie i odważne rozwiązania prawne mogą okazać się rozwiązaniem „papierowym”, gdyż marokańskie społeczeństwo cechuje wysoki poziom analfabetyzmu, zwłaszcza wśród kobiet.

Zakończenie

W końcu XX wieku tradycyjna rodzina w Maghrebie utraciła swoją siłę, co można tłumaczyć pojawieniem się rodziny nuklearnej, prawem kobiety do edukacji i wynagradzanej pracy. Na obniżenie autorytetu mężczyzny wyraźnie wpływa edukacja i awans zawodowy kobiet i dzieci. Osłabienie dominacji ojca i męża potwierdza też obecność kobiety w przestrzeni zewnętrznej, tradycyjnie zarezerwowanej dla mężczyzny, a także ograniczenie władzy związanej z podejmowaniem decyzji, którą w nowej rzeczywistości otrzymała kobieta. Dokonuje się zatem zamiana ról, mężczyzna traci przywileje symboliczne i rzeczywiste, a kobieta je zyskuje.

W szczególnej sytuacji znajduje się współczesna rodzina algierska, która pod wpływem czynników demograficznych, ekonomicznych i społeczno-kulturowych poddaje się z jednej strony procesowi dekompozycji, a z drugiej – ponownej rekonstrukcji (*la recomposition*).

Istotną rolę w transformacji rodziny odegrały takie procesy, jak: urbanizacja, migracja, industrializacja i edukacja. Przyczyniły się z jednej strony do postępującej nukleryzacji rodziny, a z drugiej wywołały zachowania opowiadające się za typem rodziny opartej na kulcie przodków (*a'ila*), czyli rodziny poszerzonej, która współcześnie pozostaje instytucją relatywnie silną.

Relacje w rodzinie zmieniają się w wielu przypadkach na korzyść kobiety, ale w dalszym ciągu brak wyraźnej akceptacji aktywności żony w sferze publicznej. Ukonstytuowany tradycją *habitus* niechętnie poddaje się modyfikacji. Największą autonomią cieszy się kobieta w Tunezji, a od kilku miesięcy też w Maroku. Natomiast w Algierii różnorakie działania w tym zakresie okazują się nieskuteczne. Największą przeszkodę w ukonstytuowaniu przestrzeni publicznej dla kobiety stanowi kultura patriarchalna i wskazująca przynależność kobiety do ojca albo męża, tym samym wskazuje na niebezpieczeństwa i rozwiąłość w miejscach publicznych (miejsca pracy, targowiska, ulica). Inaczej mówiąc, uznająca że anonimowość miejsca publicznego jest największym zagrożeniem dla kobiety, a tym samym dla rodziny.

Restrykcje narzucone zwłaszcza kobietom są w istocie iluzoryczne, mają na celu wzmocnienie świadomości mężczyzn opartej na kulturze patriarchalnej wobec nieodwracalnego ruchu rekompozycji ról i statusów.

Podejmowane działania wskazują, że zarówno kobiety, jak i mężczyźni poszukują możliwości poprawy swojej sytuacji i w sferze domowej i kolektywnej.

²⁶ Informacje na temat nowego Kodeksu pochodzą z następujących źródeł: D. Le garde, *Maroc la femme égale de l'homme*, „L'Express” 2003, nr 2736 (11-17 XII), s. 20-21; *Code de la famille: des signaux forts en faveur de la promotion la condition féminine. Dossiers sur Le Matin*, www.lematin.ma/dossier/dossier.asp?id=101, s. 1-2; Moudawana: *Réforme du statut de la femme*, www.bladi.net/modules/dossiers/sujet-102.html, s. 1.

Narzucenie zachowań moralnych na ulicy może być postrzegane jako restrykcja skierowana wobec wolności jednostki z punktu widzenia współczesnej kultury politycznej, ale zbytne skupienie się na tym aspekcie może przyczynić się do zapomnienia o istocie: życzeniu współżycia w grupie, w przestrzeni szerszej niż rodzina, z której kobiety nie byłyby wykluczone; stąd przymus zachowywania się zgodnie z normami obowiązującymi w przestrzeni domowej. Jeżeli porządek rodzinny otwiera się na ulicy, to znaczy, że przestrzeń publiczna, która z punktu widzenia kultury patriarchalnej jest tłumiona, poddaje się pewnej rekonstrukcji, dopuszczając nowe relacje między grupami społecznymi, a zwłaszcza między mężczyzną a kobietą. Swoiste osvajanie przestrzeni publicznej potwierdza noszenie *hidżabu* przez kobiety. Strój ten może w rezultacie przyczynić się do utrwalenia obecności kobiety w obszarze publicznym.

Zmianą najbardziej spektakularną jest przyznanie matce obowiązków, tradycyjnie przypisanych mężczyźnie, co przyczyniło się do osłabienia pozycji ojca. Władza ojca została ograniczona, a matka dzięki nowemu statusowi dorosłych dzieci i możliwości podejmowania wynagradzanej pracy zyskała przywileje, których nigdy nie posiadała.